

Biblioteka Ordynacji Massalańskiej w zbiorach Państwowego Muzeum Historyczno- -Archeologicznego w Grodnie

Massalany to wieś na Białorusi w obwodzie grodzieńskim. Położone są 37 kilometrów na południe od Grodna. Niegdyś znajdowało się tu rodowe gniazdo książąt Massalskich. W drugiej połowie XVIII w. majątek przeszedł w ręce baronów Bispingów, których dawna rezydencja do dzisiaj znajduje się w Massalanach. Zgromadzili oni w pałacu księgozbiór, który – podobnie jak inne biblioteki, zwłaszcza prywatne, z terenu Grodzieńszczyzny – dotychczas uważano za zaginiony w czasie II wojny światowej. Jego fragmenty zostały odnalezione w zbiorach Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego (Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей) oraz Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie (Національний історический архів Беларусі в г. Гродно).

Z Massalanami ród Bispingów związał się w 1786 r., kiedy kasztelan starodubowski Jan Bisping, jako opiekun sierot po swoim bracie Józefie, za pieniądze pozostawione przez niego dzieciom zakupił majątek od księcia Massalskiego¹. Według herbarzy polskich i tradycji rodzina Bispingów, używająca dawniej przydomku von Gallen, herbu własnego Sternberg², wywodzi się z Westfalii, gdzie w okolicach Münsteru posiadała dobra i zamek Haus Bisping w Rinkerode³. Musiała jednak wskutek prześladowań protestanckich w XVI w. przesiedlić się na ziemię Wielkiego Księstwa Litewskiego. Najstarszą siedzibą rodu w nowej ojczyźnie była Strubnica. Majątek Massalany objęła w spadku bratanica Jana – Józefa z Bispingów Woyczyńska (1786-1878), która rozpoczęła budowę malowniczego parterowego pałacu w Massalanach według projektu włoskiego architekta Michała Elwira Andriolego (1836-1893)⁴.

W 1853 r. Józefa z Bispingów Woyczyńska i jej siostra Aleksandra z Bispingów Swietczynowa (1785-1853)⁵, zanim zmarły bezpotomnie⁶, utworzyły ze swoich rozległych włości Ordynację Massalańską, którą przekazały Aleksandrowi Bispingowi (1844-1867),

¹ Zob. J. Bisping, *Massalany*, „Białostoczczyzna” 1991, t. 6, nr 4/24, s. 42.

² Zob. A. Boniecki, *Herbarz polski*. Cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. T. 1, Warszawa 1897, s. 272.

³ Zob. R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*. Cz. 1: *Wielkie Księstwo Litewskie, Inflanty, Kurlandia*. T. 3a: *Dawne województwa: trockie, Księstwo Zmudzkie, Inflanty Polskie, Księstwo Kurlandzkie*, pod red. A.J. Baranowskiego, Warszawa 1987, s. 69.

⁴ Zob. E. Morman, *Trzecia z trzynastorga rodzeństwa. Wspomnienia 1915-1988*, Kraków 2015, s. 10.

⁵ Wyszła „za mąż za rosyjskiego generała Aleksandra Świetczyna”. Cyt. za: K. Konczewska, *Uwagi o polszczyźnie inskrypcji nagrobnych na Grodzieńszczyźnie*, „Acta Baltico-Slavica” 2014, nr 38, s. 70.

⁶ Национальний історический архів Беларусі в г. Гродно (Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie; НАНВ в Grodnie), f. 1. op. 27. d. 1065, Дело о завещании помещицами Свечиной Александрой и Войчинской Юзефой своих имений внуку Александру Биспингу, 1851, k. 1-2.

ukochanemu synowi chrzestnemu i stryjecznemu wnukowi⁷. Ordynacja została zatwierdzona ukazem carskim z 1 VII 1853 r.⁸

Pierwszy ordynat massalański, A. Bisping, był jednym z trzech synów Kamila Bispinga (1810-1850) i Leontyny z Wołłowiczów (1822-1867). Miał zaledwie sześć lat, kiedy ojciec zmarł na suchoty. Aleksander ukończył Liceum Mitawskie, studiował na Uniwersytecie Renu w Bonn. Za udział w powstaniu styczniowym został aresztowany i wywieziony do Rosji. Zmarł bezpotomnie w Petersburgu.

Po Aleksandrze ordynację odziedziczył jego starszy brat, Jan Bisping (1842-1893). Podobnie jak bracia uczył się w Liceum Mitawskim, jednak w wieku 18 lat zachorował na suchoty (zaraził się nimi od umierającej matki) i musiał przerwać naukę. Dużo podróżował po Europie, przyjaźnił się ze znakomitymi osobistościami tego czasu. To wskutek rozporządzenia Jana w drugiej połowie XIX w. do pałacu w Massalanach dołączono dwa skrzydła po lewej i prawej stronie według projektu architekta Aleksandra Grodeckiego⁹. Przebudowany pałac przedstawił znakomity rysownik Napoleon Orda (1807-1883) na jednej ze swoich rycin. J. Bisping upiększył wnętrza pałacu dziełami sztuki zebranymi podczas licznych podróży po Europie, powiększył również znacznie księgozbiór. Nie miał własnej rodziny i pomagał w wychowywaniu bratanków. Właśnie dla nich pozostawił niezwykle interesujące, znakomicie napisane wspomnienia o zdarzeniach, których był świadkiem, o ludziach, których poznał, o swoich podróżach – „Moje wspomnienia w Massalanach spisane. Pamiętniki Jana Ordynata Bispinga, 1842-1892”¹⁰.

Trzecim ordynatem był Józef Bisping (1845-1897), najmłodszy z braci, po którego nagłej śmierci w 1897 r. ordynację przejął jego starszy, siedemnastoletni syn Jan. W tym czasie obowiązki gubernera młodego ordynata pełnił znany polski pisarz Adolf Dygasiński (1839-1902). To tutaj, w Massalanach, napisał on swoją znakomitą powieść *Zajęc* (nazwę majątku zmienił na „Morzelany”)¹¹.

Jan Nepomucen Kamil Bisping (1880-1940) studiował na wydziale rolnym Uniwersytetu w Halle¹². W 1904 r. ożenił się z Ewą z Rudominów-Dusiatskich (1876-1904), która zmarła w tym samym roku, rodząc mu nieżywego syna. Długo nie mógł po tym wydarzeniu odzyskać równowagi, radości z życia. Został szambelanem papieskim i nawet postanowił wstąpić do klasztoru. Pozostawiwszy administrację Massalan swojemu bratu Kazimierzowi, wyjechał do Rzymu¹³. Matka Jana prosiła papieża Piusa X, aby wpłynął na syna i skłonił go do ponownego wstąpienia w związek małżeński. I rzeczywiście w 1912 r. ożenił się on z Marią Józefą Zamoyską (1887-1961), wdową po Karolu Radziwille, który po czterech miesiącach małżeństwa zmarł w 1906 r. na szkarlatynę. Z pierwszym mężem miała syna Michała, który urodził się po śmierci ojca. Po kądzieli Maria Józefa należała do domu Burbonów sycylijskich, była prawnuczką Franciszka I (1777-1830), króla Obojga Sycylii.

⁷ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej Ossol.), maszynopis, sygn. 13132. II, Moje wspomnienia w Massalanach spisane. Pamiętniki Jana Ordynata Bispinga, 1842-1892, s. 10.

⁸ Zob. *Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание второе. Отделение первое*, Санкт-Петербург 1853, т. 28, s. 340-346.

⁹ Zob. R. Aftanazy, dz. cyt., s. 70.

¹⁰ Zob. jak wyżej.

¹¹ Zob. W. Karpyza, *Ziemia Wołkowyska III*, [online] <http://foto.volkovysk.by/wp-content/uploads/zemia3.pdf> [dostęp 20.06.2017].

¹² Zob. A. Чарнякевіч, *Памяць пра Гродна: Матэрыялы да біяграфічнага слоўніка постацей міжваеннага горада 1919-1939 гг.*, Гродна 2015, s. 48.

¹³ Zob. E. Morman, dz. cyt., s. 33.

Po powrocie do ojczyzny J. Bisping założył w 1911 r. w Grodnie spółkę komandytową właścicieli gorzelnii pod nazwą „Północno-Zachodnia Spółka Gorzelnicza ksiązę E. Sapieha, J. Bisping i S-ka”. W 1913 r. ordynat massalański został oskarżony o zastrzelenie Władysława księcia Druckiego-Lubeckiego. Był to jeden z najdłuższych i najgłośniejszych procesów w Imperium Rosyjskim, a potem i w Polsce międzywojennej. Trwał z przerwami do 1928 r. Zostało przesłuchanych ponad 700 świadków, przeprowadzono najróżnorodniejsze ekspertyzy. Barona J. Bispinga bronili ówczesni najznamienitsi adwokaci. Wyrokiem sądu z dnia 5 V 1928 r. został on uniewinniony od zarzutu zabójstwa i fałszerstwa weksli (co prawda sprawcy tych czynów nigdy nie odnaleziono). J. Bisping był aktywnym działaczem społecznym, ale po tej sprawie nie brał już udziału w życiu publicznym, a czas spędzał głównie w Massalanach¹⁴. Dużo zajmował się dobroczynnością. W swoich dobrach stosował nowoczesne metody gospodarowania i doprowadził majątek do rozkwitu. J. i M.J. Bispingowie mieli wspólnie trzynaścioro dzieci.

W wyniku inwazji Związku Radzieckiego na Polskę we wrześniu 1939 r. Massalany znalazły się pod okupacją sowiecką. Dnia 18 września do majątku przybyła uzbrojona grupa białoruskich komunistów, na czele której stał Józef Gawryluk. Kilka godzin wcześniej dokonała ona zabójstwa w rodzinie Antoniego Kozłowskiego w sąsiednim folwarku Golnie (i go ograbiła). Massalany miały być kolejnym celem komunistów. Ordynat J. Bisping został jednak wcześniej ostrzeżony przed niebezpieczeństwem i zbiegł wraz z rodziną poprzedniej nocy¹⁵. W październiku 1939 r. J. Bispinga pojmała banda NKWD dowodzona przez Piotrowskiego i potem słuch o nim zaginął (najprawdopodobniej został zamordowany)¹⁶. Maria Józefa wraz z dziećmi przekroczyła linię demarkacyjną, a później wyjechała do Francji, gdzie zmarła w 1961 r. Los rozrzucił dzieci J. i M.J. Bispingów po całym świecie.

W 1939 r. w opuszczonym pałacu massalańskim zorganizowano szpital, który już w czerwcu następnego roku przeniesiono do Olekszcyc, pałac zaś przekazano pod zarząd kolchozu utworzonego w majątku. Dzisiaj budynek jest zniekształcony po różnych przebudowach. Przedwojenny wygląd zachowały tylko skrzydła boczne pałacu.

Historia Biblioteki Ordynacji Massalańskiej sięga 1853 r., kiedy to ordynacja została ufundowana. Załóżek księżniczki utworzyły woluminy z kolekcji różnych przedstawicieli rodziny Bispingów. Dzięki opisom Edwarda Chwalewika¹⁷, Romana Aftanazego¹⁸ oraz wspomnieniom dzieci¹⁹ ostatniego ordynata możemy sobie wyobrazić, jak biblioteka wyglądała w latach 20. i 30. XX w. W lewym skrzydle malowniczego pałacu rodziny Bispingów w Massalanach największy pokój od frontu przeznaczony był właśnie na zbiory biblioteczne. Jak wspominał Jan Bisping:

Z przedpokoju wchodziło się do biblioteki, czyli gabinetu mojego Ojca. Pod ścianami stały dębowe oszklone szafy z herbami na górze, pełne książek i papierów rodzinnych.

¹⁴ Zob. S. Szenic, *Sprawa o zabójstwo Władysława ks. Druckiego-Lubeckiego*, [w:] Pitaval warszawski, [online] http://niniwa22.cba.pl/sprawa_o_zabojstwo_ks_druckiego_lubeckiego.htm [dostęp 13.07.2017].

¹⁵ M. Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką 1939-1941*, wyd. 2 popr. i uzupeł., Warszawa 2007, s. 84-85.

¹⁶ Zob. M. Bisping, *Świętej pamięci Jan Nepomucen Bisping*, [online] www.krakowniezalezny.pl/swietejpamieci-jan-nepomucen-bisping/ [dostęp 01.09.2017]

¹⁷ Zob. E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*. T. 1: *A-M*, Warszawa 1926, s. 451.

¹⁸ Zob. R. Aftanazy, dz. cyt., s. 71.

¹⁹ Zob. E. Morman, dz. cyt., s. 28-29; J. Bisping, dz. cyt., s. 43.

W rogu pomieszczenia był kominek z białego marmuru, a nad nim wisiał portret mojego Ojca w mundurze szambelana papieskiego. Obok stało duże biurko. Między oknami stał stół okryty zielonym sukniem, a na nim leżały nasze strzelby myśliwskie. Nad stołem wisiały portrety dwóch siostr – fundatorek Ordynacji²⁰.

Nad kominkiem stała fotografia cesarzowej Austrii i królowej Węgier w latach 1916-1918, Zyty Burbon-Parmeńskiej (1892-1989), najukochańszej kuzynki Marii Józefy²¹. Sala biblioteczna, służąca równocześnie jako gabinet pana domu, mieściła spory księgozbiór z wieloma starymi drukami. Była to doborowa biblioteka polsko-francuska z dziełami różnej, przeważnie naukowej, treści²². W pokoju tym przechowywano także archiwum rodzinne Bispingów, zawierające m.in. akt cesarza Rudolfa II Habsburga sporządzony w Pradze Czeskiej w 1609 r. potwierdzający szlachectwo rodziny i opisujący jej herb. Kolejny ważny dokument to akt Władysława IV z 23 II 1635 r. nadający Bispingom wielkie dobra w Smoleńszczyźnie z obowiązkiem bronienia twierdzy w Starodubiu od napadów Moskali i Kozaków²³. Wśród archiwaliów znajdowały się też rękopisy pamiętników J. Bispinga – drugiego ordynata, które Maria z Zamoyskich Bisping (żona ostatniego ordynata) ręcznie przepisała w kilku egzemplarzach. Na podstawie jednej z tych kopii (znajdującej się w Ossolineum) są one teraz przygotowywane do druku. W archiwum przechowywano również pamiętnik Natalii z Bispingów generałowej Kickiej (1801-1888)²⁴, córki Piotra Bispinga i Józefy z Kickich, kolekcjonerki „pamiętek narodowych”²⁵. Przed samą wojną Maria z Zamoyskich Bisping na własny koszt przygotowała manuskrypt do druku. Profesor Henryk Mościcki napisał przedmowę do pamiętników, jednak wybuchła wojna i cały świeżo wydrukowany nakład zginął w Muzeum Polskim w Warszawie²⁶. W 1972 r. pamiętniki ukazały się nakładem Instytutu Wydawniczego PAX²⁷.

Niestety E. Chwalewik w *Zbiorach polskich* [...] nie podaje liczebności księgozbioru. Najprawdopodobniej Biblioteka Ordynacji Massalańskiej nigdy nie posiadała katalogu, więc można tylko w przybliżeniu oszacować jej wielkość. Podczas wojny polsko-radzieckiej w 1920 r. ordynat, załadowawszy mienie ruchome na fure, prędko opuścił majątek. Bolszewicy przy zajmowaniu tych terenów sporządzili opis majątku Massalany, w którym czytamy: „W parterowym pałacyku pozostały 4 obraza, 22 ramy po obrazach, pianino, szaf 27, z nich 5 po książkach i wiele innych rzeczy”²⁸. Średnio taka szafa mogła mieścić około 240-300 woluminów. Wolno zatem przypuszczać, że w 1920 r. biblioteka mogła liczyć około 1200-1500 książek.

Wątpliwości nie ulega jedynie, że księgozbiór zachował się w pałacu do wybuchu II wojny światowej. Długo sądzono, że przepadł podczas rabunku budynku 18 IX 1939 r., ale okazało się, że sformowany po 17 września w Massalanach prosowiecki komitet re-

²⁰ J. Bisping, dz. cyt., s. 43.

²¹ Zob. E. Morman, dz. cyt., s. 29.

²² Zob. E. Chwalewik, dz. cyt., s. 451.

²³ Zob. E. Morman, dz. cyt., s. 28.

²⁴ Zob. R. Aftanazy, dz. cyt., s. 72.

²⁵ Zob. K. Filipow, *Natalia Kicka (1801-1888) – patriotka i kolekcjonerka „Pamiętek Narodowych”*, „Наукові Записки з Української Історії” 2013, Вип. 33, s. 159-167.

²⁶ Zob. E. Morman, dz. cyt., s. 29.

²⁷ Zob. N. Kicka, *Pamiętniki*, wstęp i przypisy J. Dutkiewicz; tekst oprac., przypisy uzupełn. oraz indeksy sporządził T. Szafranski, Warszawa 1972.

²⁸ Государственный архив Гродненской области (Państwowe Archiwum Obwodu Grodzieńskiego (dalej PAOG), f. 689. op. 1. d. 42, Опись именин Массальяны, принадлежавшего владельцу Ивану Биспингу, 1920, к. 91-92.

wolucyjny zabezpieczył majątek przed kradzieżą i zmusił wspomnianą wyżej grupę J. Gawryluka do rychłego opuszczenia miejscowości²⁹. Przed utworzeniem w pałacu szpitala komitet zapewne przekazał część Biblioteki Ordynacji Massalańskiej do Państwowego Muzeum w Grodnie. Placówka nie posiada pełnej dokumentacji z tego okresu. Nie możemy więc powiedzieć, kiedy dokładnie i jak wiele książek z biblioteki ordynackiej trafiło do zbiorów muzeum. Zachowane dokumenty wskazują jednak, że odbyło się to przed czerwcem 1940 r. W muzealnym inwentarzu eksponatów z 17 VI 1940 r. zaznaczono bowiem, że placówka posiada szereg przedmiotów z majątków ziemskich, dla których nie ma żadnej dokumentacji³⁰.

W wyniku badań proweniencyjnych prowadzonych w zbiorach Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Grodnie został odnaleziony fragment Biblioteki Ordynacji Massalańskiej liczący 352 dzieła. Inną znaczącą część tego księgozbioru, zawierającą 137 woluminów, odnaleziono w zbiorach Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie staraniem Lili Kowkiel. Niestety archiwum również nie posiada dokumentacji za lata 1939-1940. Zatem ogólna liczba książek z biblioteki ordynackiej zidentyfikowanych w bibliotekach Białorusi wynosi obecnie 493 tomy, w tym 44 starodruki.

Wśród odnalezionych książek zdecydowanie przeważają dzieła w języku francuskim, których było prawie 92% (446). Na drugim miejscu znajdują się prace wydane w języku polskim (38 dzieł). Kilka druków jest w języku niemieckim (sześć) i angielskim (trzy).

Podstawę księgozbioru Ordynacji Massalańskiej stanowiła literatura z drugiej połowy XVIII, XIX oraz początku XX w. Najstarszymi publikacjami z księgozbioru Bispingów są 43 stare druki wydane w języku francuskim. Różnią się gatunkowo, tematycznie oraz estetyką od reszty odnalezionych publikacji. Wśród tych obiektów chciałabym wyróżnić dzieła znakomitych francuskich filozofów i pisarzy doby oświecenia: Jana Jakuba Rousseau³¹, Monteskiusza³², Jean'a-François Marmontela³³, Césara Chesneau Dumarsais³⁴, Jacques'a Delille'a³⁵. Historię reprezentują dzieła Pierre'a Brantôme'a³⁶ – jednego z najbardziej popularnych autorów epoki odrodzenia – oraz Pierre'a Massuet'a³⁷, a także wszechstronne czterdziestosześcioletnie dzieło *Histoire Universelle, Depuis Le Comencement Du Monde, Jusqu'a Present* (Amsterdam-Lipsk 1742-1802)³⁸. Wydanie to jest bogato ozdobione ilustracjami i bardzo szczegółowymi mapami.

²⁹ Zob. M. Wierzbicki, *Polacy i Białorusini...*, s. 84-85.

³⁰ Государственный архив общественных объединений Гродненской области (Państwowe Archiwum Stowarzyszeń Publicznych Obwodu Grodzieńskiego – dalej PASTOG), f. 6195. op. 1. d. 395, Акт от 17 VI 1940, k. 25.

³¹ W tekście i przypisach wskazywane są tomy obecne w zbiorach Działu Rzadkich Książek i Starych Druków Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego (dalej DRKiSD GPMHA) i NAHB. Tutaj: J.J. Rousseau, *Oeuvres complètes*. T. 3-4: *La nouvelle Héloïse*, Paris 1788 – sygn. NAHB, 1φ5/P-89/3, 1φ5/P-89/4; tenże, *Oeuvres complètes*, Basle 1793-1795, t. 3, 6, 8, 25, 26 – sygn. NAHB, 1φ5/P-89/3, 6, 8, 25, 26.

³² Ch.L. Montesquieu, *De l'Esprit des loix*, Londres 1757, t. 2, 4 – sygn. NAHB, 1φ5:34/M-77/2, 4.

³³ J.-F. Marmontel, *Oeuvres complètes*, Paris 1787, t. 1 – sygn. NAHB, 1φ4/M-28.

³⁴ C.C. Du Marsais, *Logique et principes de grammaire*, Paris 1769 – sygn. NAHB, 16/ M-28.

³⁵ J. Delille, *L'homme des champs, ou Les Géorgiques françoises*, Strasbourg 1800 – sygn. DRKiSD GPMHA, 094/15520.

³⁶ P. Brantôme, *Oeuvres*, Londres 1779, t. 5, 8, 10, 12, 14 – sygn. NAHB, 9(4)3/B-87/5, 8, 10, 12, 14.

³⁷ P. Massuet, *Histoire Des Rois De Pologne Et Du Gouvernement De Ce Royaume...* T. 1, Amsterdam 1733 – sygn. DRKiSD GPMHA, 094/17297.

³⁸ T. 2, 5-7, 10, 12, 13, 15-17, 19-22, 24, 26, 27, 29, 31-33 i 39 – sygn. NAHB, 9(3)/II-90/2, 5-7, 10, 12, 13, 15-17, 19-22, 24, 26, 27, 29, 31-33 i 39.

Polonika dotyczyły różnych dziedzin. Przykładowo z zakresu historii w kolekcji znajdowały się prace: Teodora Narbutta (*Dzieje narodu litewskiego*³⁹), Reinholda Heidensteina (*Dzieje Polski: od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Księg XII*⁴⁰), Michała Balińskiego (*Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii: od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803, Petersburg 1862*⁴¹), Józefa Wolffa (*Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795, Kraków 1885*⁴²); Stanisława Barzykowskiego (*Historia powstania listopadowego*⁴³), jak również dwa dzieła francuskich dyplomatów i historyków: Claude'a de Rulhière'a (*Histoire de l'anarchie de Pologne*⁴⁴) oraz Emmanuela Henri'ego Victurnien markiza de Noailles (*Henri de Valois et la Pologne en 1572, Paryż 1867*⁴⁵).

W księgozbiornie Bispingów było dość dużo pamiętników, na przykład czterotomowe *Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana Brzeskiego-Litewskiego 1714-1765* (Warszawa 1876⁴⁶), książki z serii wydawniczych *Pamiętniki z Osiemnastego Wieku i Pamiętniki z Dziewiętnastego Wieku*, wśród nich: *Pamiętniki Michała Ogińskiego o Polsce i Polakach od roku 1788 aż do końca roku 1815*⁴⁷, Adama Moszczeńskiego *Pamiętniki do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszego Stanisława Poniatowskiego* (wyd. 2, Poznań 1863⁴⁸), *Wspomnienia Andrzeja Kozmiana* (Poznań 1867⁴⁹). Polską literaturę piękną reprezentowały utwory Kazimierza Brodzińskiego⁵⁰, Wincentego Pola⁵¹ i Władysława Chomętowskiego⁵². W Bibliotece Ordynacji Massalańskiej znalazło się również sześciotomowe dzieło filozofa i historyka sztuki, rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego Józefa Kremera *Podróż do Włoch*⁵³.

Wśród dzieł z XIX i XX w. przeważały, jak wcześniej wspomniano, książki francuskie, co wynikało zapewne z panującej wtedy mody czytelniczey i licznych podróży ordynatów do Francji i innych państw europejskich. Z punktu widzenia repertuaru główne miejsce zajmowała literatura historyczna oraz opisy podróży⁵⁴. Historia powszechna była reprezentowana przez dzieła najznamienszych historyków europejskich tej doby, takich

³⁹ T. 4-8, Wilno 1839-1840 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/12859, 05262, 02237, 06135, 05253.

⁴⁰ T. 2, z łacińskiego przetłumaczył M. Gliszczyński; życiorysem uzupełnił Wł. Spasowicz, Petersburg 1857 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/06793.

⁴¹ Sygn. DRKiSD GPMHA, 096/08277.

⁴² Sygn. DRKiSD GPMHA, 096/19509.

⁴³ T. 4, Poznań 1884 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/08717.

⁴⁴ T. 1, 4, Paryż 1819 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/15576, 15564.

⁴⁵ T. 1-2 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/15542, 15669.

⁴⁶ Sygn. DRKiSD GPMHA, 096/00146.

⁴⁷ T. 3, Poznań 1872 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/08814.

⁴⁸ Sygn. DRKiSD GPMHA, 096/00260.

⁴⁹ T. 2 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/09086.

⁵⁰ K. Brodziński, *Pisma*, Poznań 1872-1874, t. 2-8 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/08190, 05989, 04134, 00848, 02497, 02499, 02498.

⁵¹ W. Pol, *Dzieła*, Lwów 1875-1878, t. 2, 4-9 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 10968, 10965-10967, 10963, 10969, 10964.

⁵² Wł. Chomętowski, *Synowie hetmańscy*, Warszawa 1877, t. 1-2 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 08852, 096/ 08870.

⁵³ T. 2, 4, 5 cz. 2, Wilno 1859, 1861, 1864 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 03739, 08248, 04466.

⁵⁴ C. Yriarte, *Autour du Concile souvenirs et croquis d'un artiste a Rome*, Paris 1887 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 15771; L.H. Beauvoir, *Java, Siam, Canton. Voyage autour du monde*, Paris 1870 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 11404; tenże, *Pekin, Yeddo, San Francisco*, Paris 1872, t. 3 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 11591; tenże, *Australie. Voyage autour du monde*, Paris 1870 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 15103; E.M. Vogüé, *Syrie, Palestine, Mond Athos. Voyage aux pays du passé*, Paris 1887 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 17945.

jak: Adolphe Thiers⁵⁵, François Guizot⁵⁶, Jules Michelet⁵⁷, Hippolyte Taine⁵⁸ i François Mignet⁵⁹. Znaczną część kolekcji stanowiły memuary, dzienniki, listy⁶⁰ oraz biografie znakomitych osób⁶¹.

Na podstawie zachowanego fragmentu księgozbioru można wnioskować, że biblioteka ordynacka miała w dużej części charakter historyczny, ponieważ tematyka zgromadzonych w niej publikacji w głównej mierze dotyczyła dziejów Rzeczypospolitej oraz historii powszechnej (do tego należy dodać memuary, listy, biografie). Woluminy poświęcone innym dziedzinom wiedzy stanowią znacznie mniejszą część druków zachowanych w zbiorach muzeum.

Tomy z księgozbioru Bispingów są skąpo oznaczone znakami proveniencyjnymi: oprócz pieczętki z napisem „Biblioteka Ordynacji Massalańskiej” zaledwie na kilku egzemplarzach można spotkać inne znaki własnościowe: pięć dzieł opatrzone napisem „Massalany”, na trzech widnieje autograf „Bisping”, na wyklejce dzieła francuskiego

⁵⁵ A. Thiers, *Histoire du Consulat et de l'Empire*, Leipzig 1845-1851, t. 1-11 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/18162, 18149, 18152, 18161, 18160, 18155, 18151, 18169, 18159, 18156, 18158.

⁵⁶ M.F. Guizot, *Les vies de quatre grands chrétiens français*, Paris 1873 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/15161.

⁵⁷ J. Michelet, *Louis XIV et la révocation de l'edit de Nantes*, Paris 1860 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/15176.

⁵⁸ H. Taine, *Les origines de la France contemporaine [...]*, Paris 1887 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/15867.

⁵⁹ F. Mignet, *Portraits et noticed historiques et littéraires*, Paris 1877, t. 1-2 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/16533, 16530.

⁶⁰ C-P. Luynes, *Mémoires du duc de Luynes sur la Cour de Louis XV (1735-1758)*, Paris 1860-1865, t. 1-3, 5-9, 11-14, 17 – sygn. NAHB, 9(4)3/JI-93/ 1-3, 5-9, 11-14, 17; P. Dangeau, *Journal du marquis de Dangeau*, Paris 1854-1860, t. 3, 5-6, 8-12, 14, 17, 18 – sygn. NAHB, 9(4)3/JI-17/ 3, 5-6, 8-12, 14, 17, 18; M. Sévigné, *Recueil des lettres de Mme de Sévigné [...]*, Avignon 1804, t. 5, 8 – sygn. NAHB, 84/C-28/ 5, 8; R. Bussy-Rabutin, *Correspondance de Roger de Rabutin, Comte de Bussy, avec sa famille et ses amis (1666-1693)*, Paris 1858-1859, t. 1-6 – sygn. NAHB, 9(4)3/P-13/ 1-6; J.-M. Augeard, *Mémoires secrets de J.-M. Augeard, secrétaire des commandemens de la reine Marie-Antoinette (1760 à 1800) [...]*, Paris 1866 – sygn. NAHB, 9(4)42/O-45; L. Salamon, *Mémoires inédits de l'interne à Paris pendant la révolution, 1790-1801 [...]*, Paris 1890 – sygn. NAHB, 9(4)42/C-16; E. Beauharnais, *Mémoires et correspondance politique et militaire du prince Eugène*, Paris 1858-1860, t. 2, 5-6, 8-9 – sygn. NAHB, 9(4)43/E-14/ 2, 5-6, 8-9; F. Metternich, *Mémoires, documents et écrits divers*, Paris 1880-1884, t. 2-4, 6-7 – sygn. NAHB, 9(4)44/M-54/ 2-4, 6-7; M. Talleyrand-Périgord, *Mémoires du prince de Talleyrand*, Paris 1891-1892, t. 2-3 – sygn. NAHB, 9(4)43/T-16/ 2-3; G. Casanova, *Mémoires de J. Casanova de Seingalt, écrits par lui-même [...]*, Paris 1880, t. 3 – sygn. NAHB, 9(44)/K-14/3; F.-R. Chateaubriand, *Mémoires D'Outre-Tomb [...]*, Paris b.r., t. 3-5 – sygn. NAHB, 9(4)44/III-28/3-5.

⁶¹ H. Houssaye, *Aspasie, Cléopâtre, Théodora*, Paris 1891 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 16647; C. Yriarte, *Les Borgia. César Borgia [...]*, Paris 1889, t. 1 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 15670; J.B. Kervyn de Lettenhove, *Marie Stuart [...]*, Paris 1889, t. 1 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 18373; H. La Ferrière, *Henri IV, le roi, l'amoureux*, Paris 1890 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 16427; P. de Noailles, *Histoire de madame de Maintenon et des principaux événements du règne de Louis XIV*, Paris 1849-1858, t. 1-4 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 18339, 18376, 16217, 16216; A. de Broglie, *Marie-Thérèse impératrice, 1744-1746*, Paris 1888, t. 1-2 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 16361, 18201; A. Beauchesne, *Louis XVII [...]*, Paris 1867, t. 1-2 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 15761, 18375; P.L.F. de Villeneuve, *Charles X et Louis XIX en exil [...]*, Paris 1889 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 15885; A. Vandal, *Napoleon et Alexandre I-er [...]*, Paris 1891, t. 1 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 18371; C.F. de Méneval, *Napoleon et Marie-Louise [...]*, Paris 1844-1845, t. 1, 3 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 16578, 16579; L. Thouvenel, E.A. Thouvenel, *Nicolas I-er et Napoleon III [...]*, Paris 1891 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 11905; A. Balleydier, *Histoire de l'Empereur Nicolas [...]*, Paris 1857, t. 1-2 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 16390, 16389; A. Jouault, *George Washington [...]*, Paris 1876 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 16863; J.R. Rodd, *Frédéric III le prince héritier – l'empereur [...]*, Paris 1888 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 16800; T. Martin, A. Craven, *Le Prince Albert de Saxe-Cobourg, époux de la reine Victoria [...]*, Paris 1883, t. 1-2 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 11890, 11904; A. Mézières, *W. Goethe [...]*, Paris 1873 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 16364.

historyka Charles'a Pinota Duclos'a znajduje się nadpis „AS”⁶² – prawdopodobnie jest to monogram Aleksandry z Bispingów Swietczynowej – jednej z fundatorek Ordynacji Massalańskiej.

Niektóre książki trafiły do biblioteki jako prezenty, zarówno od znakomitych osobistości, jak i postaci niezbyt znanych. Charakter stosunków łączących ich z obdarowanymi określają napisy. Np. znany jezuita irlandzki, rektor Katolickiego Uniwersytetu (University College) w Dublinie William Delany (1835-1924), łącząc najlepsze życzenia, podarował pannie Ewie Rudomino (późniejszej Janowej Bispingowej) publikację irlandzkiego teologa, zwolennika modernizmu katolickiego George'a Tyrrella (*Hard sayings. A selection of meditations and studies*, Londyn b.r.), co potwierdza zapis na wyklejce:

To Miss Evelyn Rudomina – a little memento of a pleasant friendship begun at Bad Nauheim, – With Father Delany's affectionate good wishes for a very happy Christmas University College Dublin Dec. 21. 1899⁶³.

Natomiast na dziele *La France la Prusse et la Russie* została wpisana dedykacja dla drugiego ordynata massalańskiego, J. Bispinga, autora ukrywającego się pod inicjałem J. de R.O. – „à Mr Jean de Galen Bisping d.l.p. de L'Auteur”⁶⁴. Właśnie ten ordynat wykonał następujący nadpis na wyklejce książki *Le Bon Jardinier, Almanach horticole pour l'annee 1859*⁶⁵: „Dostałem tę książkę na pamiątkę od Kochanego Wujka mego Kazimierza Twardowskiego w 1869 roku. Jan Bisping”. K. Twardowski (1813-1885) – syn Józefa Twardowskiego, rektora Uniwersytetu Wileńskiego i Teofili z Mikulskich, skończył za młodu Liceum Mitawskie i szkołę podchorążych w Petersburgu. Po służbie na Kaukazie ożenił się z Michaliną Wołowiczówną i osiadł w Weleśnicy pod Pińskiem. Kazimierz odegrał znaczącą rolę w życiu pierwszych trzech ordynatów. To jego właśnie umierający ojciec, Kamil Bisping, wyznaczył na opiekuna swoich dzieci (trzech synów: Aleksandra, Jana, Józefa i córki Teresy). Wuj pomagał im przez całe życie, faktycznie zastępując ojca: wysłał na naukę do Liceum Mitawskiego, uratował ich majątek – Strubnicę – od sprzedaży za długi, a po śmierci ich matki wraz z żoną wziął na wychowanie młodszą siostrę Teresę. W swoich wspomnieniach J. Bisping najcieplejszymi słowami wyrażał się o wuju K. Twardowskim:

Powszechnie szanowany, [...] umysł rzadkiego polotu, serce prawdziwie polskiego nastroju, na pomoc ludzkości zawsze gotowy, do rady pierwszy, w pomocy szczodry [...]⁶⁶.

Niektóre książki z Biblioteki Ordynacji Massalańskiej opatrzone znakami proveniencyjnymi dawnych właścicieli. Np. dzieło *François I-er et la Renaissance* [...] ⁶⁷ Jeana Baptiste'a H.R. Capefigue'a, francuskiego historyka i biografą, oznakowane jest pieczętką biblioteki Filipa Orleańskiego, hrabiego Paryża (1838-1894). Natomiast karta tytułowa *Oeuvres complètes*⁶⁸, dzieła znanego francuskiego pisarza Jeana-François'a Marmontel-

⁶² *Mémoires secrets sur les règnes de Louis XIV et de Louis XV*, Paris-Maestricht 1791, t. 1. – sygn. DRKiSD GPMHA, 094/ 13844.

⁶³ Sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 11224.

⁶⁴ J.de R.O., *La France la Prusse et la Russie*, Paris 1870 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 15968.

⁶⁵ T. 1 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 11461.

⁶⁶ Ossol., sygn. 13132. II, *Moje wspomnienia w Massalanach...*, s. 135.

⁶⁷ J.B. Capefigue, *François I-er et la Renaissance 1515-1547*, Paris 1845, t. 1 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 15668.

⁶⁸ J.-F. Marmontel, Paris 1787, t. 1 – sygn. NAHB, 1φ4/M-28.

la nosi pieczętę „Emilie Abramowicz”. Emilia Katarzyna Abramowicz z Bachmińskich (1768?-1850?)⁶⁹ była żoną pułkownika wojsk Księstwa Warszawskiego, późniejszego generała brygady Michała Cichockiego (1770-1828), naturalnego syna króla Stanisława Augusta. Urodziła i wykształcona, jedna z „piękności spod Blachy”, była przyjaciółką księcia Józefa Poniatowskiego, który dla niej komponował piosenki. W latach 1810-1818 siostry Bispingówny Aleksandra i Józefa mieszkały w Warszawie, dużo bywały w towarzystwie, doskonale znały E.K. Abramowicz i być może nawet się z nią przyjaźniły.

W muzeum przechowywanych jest również kilka woluminów, które mają oprawy identyczne z oprawami egzemplarzy należących z pewnością do Biblioteki Ordynacji Massalańskiej, ale nie są oznakowane jej pieczętą. Wśród nich znajdują się dwie książki w języku angielskim: *Poems*⁷⁰ Jean Ingelow (1820-1897) oraz *The poems* brytyjskiego dyplomaty Roberta Bulwera-Lyttona (1831-1891), który publikował wiersze pod pseudonimem Owen Meredith⁷¹. Tomy te noszą proveniencję „Miss Minnie O’Keeffe”. We wspomnieniach J. Bispinga – drugiego ordynata – z 1891 r. czytamy:

Spędziłem zimę w domu, otoczony synowcami, przy których jest nauczycielką miss Minnie O’Keeffe, gorliwa Irlandka i pan Centnarowicz, profesor szkół warszawskich [...]⁷².

Ostatecznie przynależność tych edycji do biblioteki massalańskiej została potwierdzona dzięki znalezieniu między ich stronami fragmentów kopert, które były używane jako zakładki. M. O’Keeffe wysyłała listy do Warszawy do hrabiego Walewskiego, swego pierwszego polskiego pracodawcy, oraz do Strubnicy do Heleny Bispingowej (żony trzeciego ordynata), matki swoich przyszłych uczniów.

Trudno określić, jaki charakter miała całość księgozbioru Biblioteki Ordynacji Massalańskiej. Być może zachowany fragment jest dla niej reprezentatywny. Z dużą dozą prawdopodobieństwa wolno stwierdzić, że stanowi on tylko wybór dzieł z dawnej kolekcji, ograniczony do pewnej tematyki. Nie ulega jednak wątpliwości, że ród Bispingów – w ciągu pokoleń gromadzący księgozbiór – był bardzo zainteresowany historią Rzeczypospolitej i dziejami powszechnymi, śledził nowinki wydawnicze, swobodnie posługiwał się językami francuskim, niemieckim i angielskim (ostatni ordynat znał sześć języków!). Członkowie rodu nie tylko czytali dzieła w tych językach, lecz także podtrzymywali zagraniczne i krajowe przyjaźnie, znajomości, które w dużej mierze opierały się na zainteresowaniach czytelniczych właśnie. Na podstawie dat wydań książek pochodzących z biblioteki ordynackiej możemy stwierdzić, że największa część zachowanego księgozbioru została zakupiona przez drugiego ordynata, J. Bispinga. Około jedna trzecia tych książek jest oprawiona i była czytana. Dowodzi to, że biblioteka służyła zarówno celom reprezentacyjnym (potwierdzenie statusu społecznego rodu), jak i poznawczym, edukacyjnym (kształtowanie horyzontów intelektualnych i osobowości). Na podstawie znaków proveniencyjnych wolno też wnioskować, że książki czytali zarówno mężczyźni przedstawiciele rodziny, jak i kobiety, które prowadziły nie mniej aktywne życie, podróżując i przyjaźniąc się ze znakomitymi postaciami ówczesnej epoki. Mamy nadzieję, że dalsze badania pozwolą odnaleźć następne części księgozbioru Biblioteki Ordynacji Massalańskiej i poszerzą naszą wiedzę o kulturze czytelniczej rodziny Bispingów.

⁶⁹ H. Mościcki, *Abramowiczowa Emilia Katarzyna (1768?-1850?)*, [w:] PSB. T. 1, Wrocław 1989, s. 17-18.

⁷⁰ J. Ingelow, *Poems* [...], Leipzig 1873, vol. 1 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 11187.

⁷¹ O. Meredith, *The poems* [...], Leipzig 1869, vol. 1 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/ 11188.

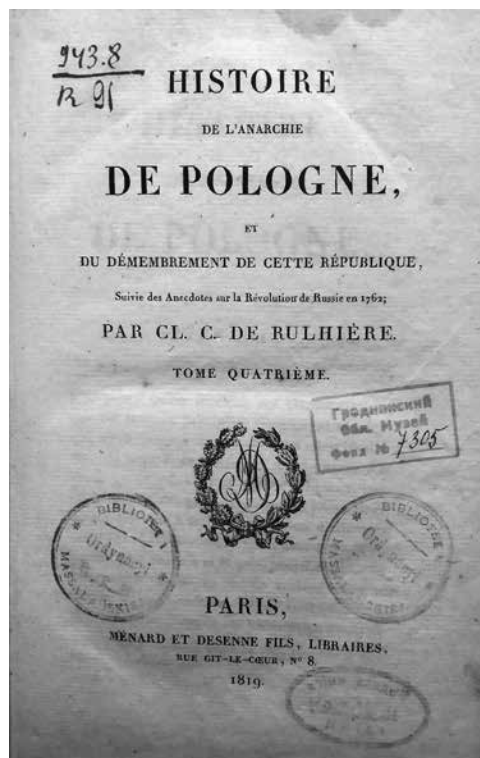
⁷² Ossol., sygn. 13132. II, *Moje wspomnienia w Massalanach...*, s. 137.

Fot. 1. Jan Bisping – II ordynat massalański. Źródło: Zbiory Specjalne, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, Album fotografii z końca XIX w., sygn. BZS.RKPS.6537.25/3. Zdjęcie: Ferret Photographie, Nice, [online] <http://pauart.pl/app/artwork?id=563123a20cf23d5575b224ce> [dostęp 13.07.2017]

Fot. 2. Znak własnościowy Ordynacji Massalańskiej. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, (*Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana Brzeskiego-Litewskiego 1714-1765*, Warszawa 1876 – sygn. DRKiSD GPMHA, 096/00146). Zdjęcie: Elena Razwanowicz

Fot. 3. Karta tytułowa dzieła C. de Rulhière'a *Histoire de l'anarchie de Pologne* (Paryż 1819) ze znakiem własnościowym Biblioteki Ordynacji Massalańskiej. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygnatura DRKiSD GPMHA, 096/15564. Zdjęcie: Elena Razwanowicz

Streszczenie

Biblioteka Ordynacji Massalańskiej Bispingów, podobnie jak inne księgozbiory Grodzieńszczyzny, została utracona w czasie II wojny światowej. Historia kolekcji sięga 1853 r., kiedy to została ufundowana ordynacja. Biblioteka mieściła się w pałacu rodziny Bispingów w Massalanach i według świadectw źródłowych zawierała głównie dzieła treści naukowej, w większości w języku francuskim i polskim. Podczas poszukiwania książek z rozproszonego księgozbioru Biblioteki Ordynacji Massalańskiej w różnych bibliotekach Białorusi i w wyniku przeprowadzonych badań proveniencyjnych w zbiorach Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego i Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie odnaleziono dwa znaczące fragmenty biblioteki ordynackiej, liczące 493 tomy, w tym 44 starodruki. Na podstawie analizy tych dzieł został odtworzony charakter Biblioteki Ordynacji Massalańskiej i jej historia, stanowiąca świadectwo kultury czytelniczej Grodzieńszczyzny w XIX i na początku XX w.

Słowa kluczowe: Biblioteka Ordynacji Massalańskiej – ród Bispingów – II wojna światowa – Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne – Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie – historia księgozbiorów prywatnych – badania proveniencyjne.

Summary

The Massalany Estate Library in the deposits of the Hrodna State Historical and Archeological Museum

The Massalany Estate Library of the Bisping family like other private libraries of Hrodna region were lost during the World War II. The history of this library dates back to 1853 when the estate was founded. The library was situated in the Bispings family palace in Massalany and, according to some accounts, had books on predominantly scientific topics most of them in Polish and French. As it transpired, this library survived partially in the Hrodna State Historical and Archeological Museum where it was discovered. For the time being there were identified presumably about 300 volumes bearing the estate library seal „The Library of Massalany Estate” or having other traits of this provenance. On the basis of the properties of these volumes we attempted to reconstruct the structure of the library collection and study its history. The preliminary results of these studies are presented in the article.

Key words: The Massalany Estate library – The Bisping family – World War II – the Hrodna State Historical and Archeological Museum – the National Historical Archives of Belarus in Hrodna – history of private libraries – provenance research.